





Vemmetofte

Borg · slot · kloster

af Mikael Venge

FORLAGET VANDKUNSTEN



Vemmetofte som det tager sig ud i dag, fotograferet af Torben Eskerod i juli 2009. I forgrunden prins Karls staldlænger, opført 1715-1719, i baggrunden parkens træer. Vejen udgjorde i 1700-tallet den pompøse entré til slottet, men indgår nu i avlsgården. Vemmetofte fik denne skikkelse i 1907, men bag de solide mure anes stadig slægten Broks gamle borg fra senmiddelalderen, Eske Broks herresæde anno

1600 og prins Karls kongelige slot fra 1700-tallet. Det ældste Vemmetofte, det rød-hvide stenhus, indgår i vestfløjen, mens Lave Brok den Ældres stenhus fra sidst i 1400-tallet, hvis kældre er bevaret, udgør sydfløjens midterparti. Østfløjen stammer fra Eske Broks udvidelse.

Forord

Den 10. juni 1735 underskrev kong Christian VI på Hirschholm Slot fundatsen for Vemmetofte kloster. Fundatsen bestemte, at klosteret bestandig skulle stå under monarkens protektion. Dette har siden været gældende, dog bortset fra årene efter kong Frederik IX's død i 1972, hvor protektoratet blev overtaget af dronning Ingrid. I dag, 275 år efter oprettelsen, er det på ny monarken, dronning Margrethe II, der er klosterets protektor.

Det kongelige protektorat har igennem årene betydet en lykkelig kontinuitet i klosterets liv.

Meget er ændret, og de forløbne næsten tre århundreder har sat deres spor. Senest blev fundatsen fra 1735 ophævet i 1975 og erstattet af den nuværende, der bragte klosteret ind i en ny tid.

Vemmetofte kloster eksisterer dog i forbavsende grad endnu som bestemt i den gamle fundats.

Rammerne, slottet, de to godser, Vemmetofte og Højstrup, og de tilhørende skove, er de samme. Uforandret er også, at klosteret igennem alle 275 år har tjent til bolig for skiftende generationer af beboere, som her har fundet et på én gang smukt, levende og trygt hjemsted.

Klosteret har tidligere udgivet en større historisk fremstilling, „Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster“ I-III (1859-1863), forfattet af Christian Brasch, der i mange år var klosterpræst. Braschs værk vil blive stående som et vægtigt historisk bidrag, men efter 150 år har klosteret fundet det naturligt at markere 275-års jubilæet med en ny fremstilling.

Det er sket ved at overdrage historikeren, dr.phil. Mikael Venge opgaven at skrive Vemmetoftes historie. Kongelig ordenshistoriograf, professor, dr.phil. Knud J. V. Jespersen har været værkets redaktør. Klosteret bringer alle, der har bidraget til, at bogen kan foreligge på jubilæumsdagen, sin bedste tak.

Igennem tiden har Vemmetofte kloster søgt at efterleve og udvikle den tanke, der lå bag klosterets oprettelse: At være til gavn og glæde.

Det håber vi, at også denne bog må være.

Vemmetofte, den xx. marts 2010

Thomas Reventlow Bruun Per Magid Nicolaj de Neergaard

KURATORER

Indhold

BORGEN

- Vemmetoftes entré i Danmarkshistorien 13
Landsbyen 15
Godset 18
Svinestriden i 1507 21
Borgen 25
Ringmuren 30
Ladegården 34
Slægten Brok 36
Lave Brok den Ældre 39
Bygherre og drabsmand 42
Tingsvidner og markskel 45
Vemmetofte under Niels Brok 47
Opsigelsesbrevet til Christian II 51
Lave Brok den Yngre og hans formyndere 53
Striden med Søholm 55
Margrethe Billes enkestand 58
Vemmetofte genforenes 60
Eske Brok den Rige 62
Herresædet 66
Vemmetofte under Tyge Brahe 70
Familien Krabbe 74
De sidste herskaber på Vemmetofte 79

VEMMETOFTE UNDER KONGEFAMILIEN

- Dronning og godsejer 82
Angreb på godsadministrationen 86
Det gamle Højstrup 88

- Højstrups lensmænd 91
Klosterplaner 94
Et kongeligt slot 97
Hoffet på Vemmetofte 103
Frederik IV og Vemmetofte 108
Byggepladsen 113
Kapellet 119
Gæster fra Bregentved 121
Broderiet 129
Kørsel 132
Hverdagen på slottet 135
Visitter 136
Prinsens gods 139
Hoffets økonomi 143
Sofie Hedvigs sidste år 144
Prinsessens testamente 149

KLOSTRET

- Stiftelsen 152
Fundatsen 155
Indflytningen 158
Klosterlivet 160
Børneasylet 161
Klosterjomfruer 163
Vemmetofte plyndres 165
Klostrets første tid 171
Malerier 175
Priorindens oprør 178
Kvinder og godsdrift 183
Den ærefulde byrde 187

- En tyveriaffære 190
Det plessenske patronat 192
Dronningebesøg 194
Friborgs genvordigheder 198
Brænde 202
Her på gården 205
Skørteregimentet 208
Kuratorkrigen 210
Priorindens breve 216
Godsejerinden 218
Landmåler og præster, auktioner og hesteskue 222
Kobler og konventualinder 225
Nybyggeri og indskrivning 231
Prospekter 235
Forvalter Thaning 241
Dusører 245
Høielse 248
Huse 252
Feltskæreriet 255
Skoven 258
Forpagtere 262
Landmåler Fensmark 266
Jernåget 271
Så rig som nu 273
Kuratorerne 275
Det moltkeske patronat 282
De senere kuratorer Moltke 289
Marskallens datter 293
Husholdningen 299
Gæster 303
Den onde Marie 309
Priorinden og generalen 311

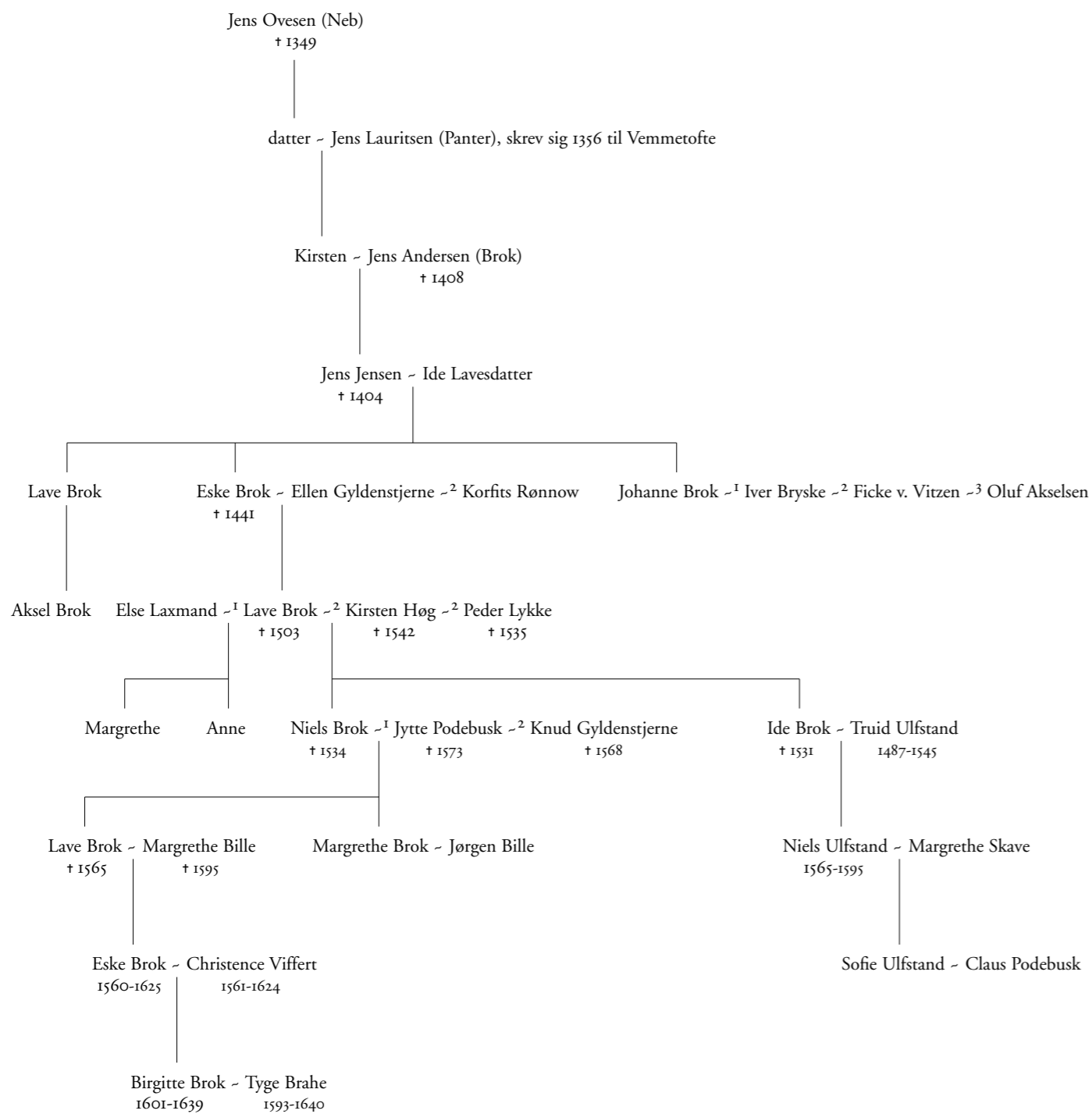
- Et indbildt svangerskab 315
Kampen om godset 317
Skovbrug og skovridere 324
Skoven fredes 329
Rentabel eller ikke rentabel 332
Fakse kalkbrud 335
Hylleholt kirke 340
Fundatsændringen af 1809 341
Den milde stiftelse 344
En skærmydsel 352
Prinsessen og katolicismen 355
Priorinder 360
De sidste konventualinder 368
Traditioner og tjenerskab 373
Digterkongen 380
Forpagtergården Højstrup 382
Middelalderborgen 384
Christian IV's Højstrup – og Charlotte Amalies 386
Klostrets Højstrup 391
Theodor Zeltner's Vemmetofte 394
Axel Bergs Vemmetofte 398
Klostret indskrænkes 402
Det nye kloster 405

NOTER 413

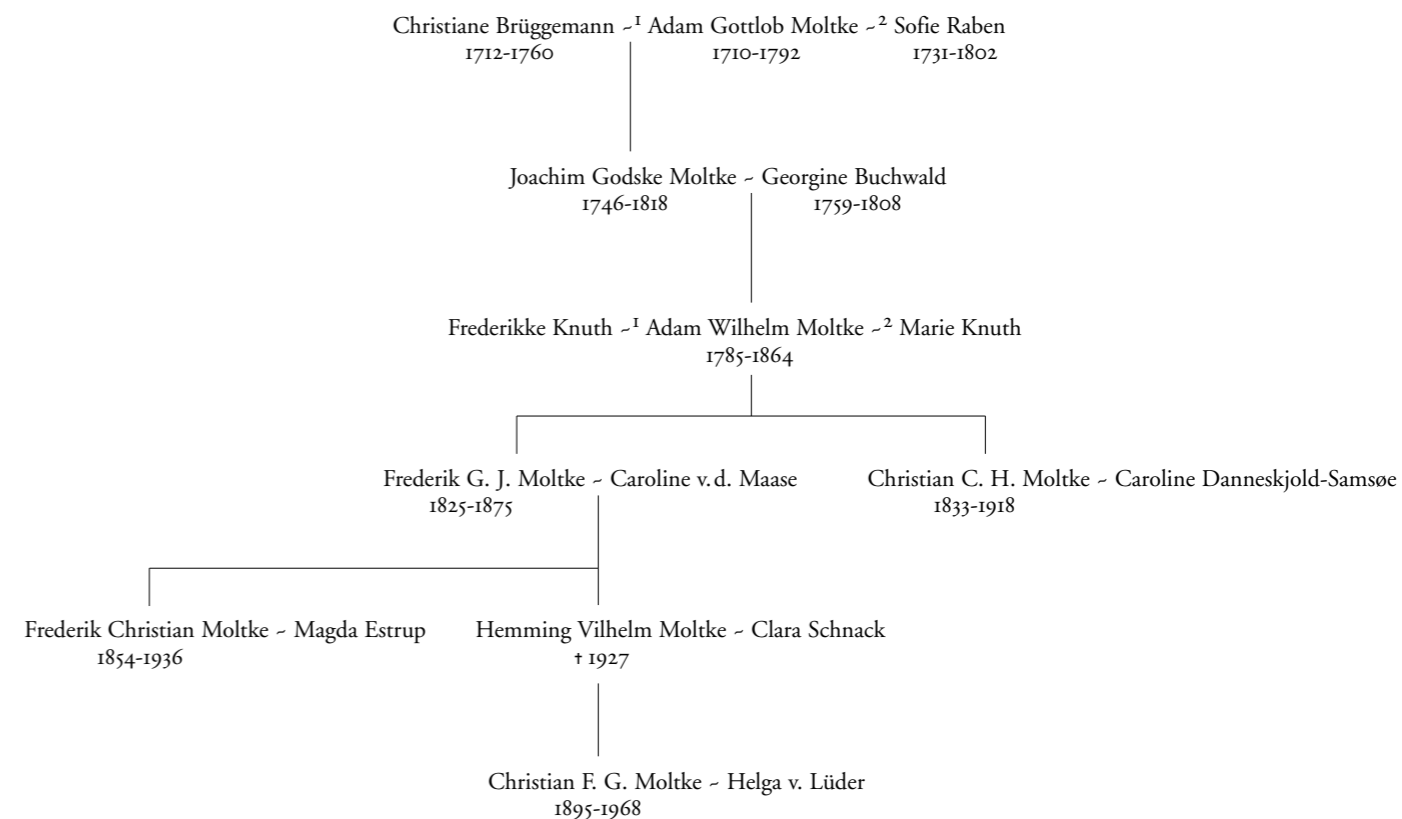
KILDER OG LITTERATUR 423

REGISTER 425

SLÆGTEN BROK



LENSGREVERNE MOLTKE TIL BREGENTVED



KORTET PÅ FORSATSSEN:

Det var antagelig den i Køge bosatte søkortdirektør Jens Sørensen (1666-1723), der omkring 1720 udfærdigede dette storslåede 1 1/2 m brede „Land Charte“ over prins Karls godser, som den pompøse indskrift oplyser. På dette udsnit ses det kongelige Vemmetofte slot, som prinsen opførte i årene efter 1715, mens de omgivende landsbyer, marker og skove henlå næsten uforandrede siden middelalderen. Fæstebøndernes lange, smalle agre er omhyggeligt gengivet. Igennem Strandskoven løber Hellig Svends bæk, og Møllesøen afspejler vandmøllen fra Valdemar Atterdags tid. Her lå også skovriderens hus. Ved stranden ses desuden en iskælder. Fra prinsens tid stammer fuglefængerens, der indfangede jagtfalke i sit hus i Dyrehaven. Man aner det tyske hofmiljø, når opsynsmændenes boliger i skoven betegnes Wachthaus. Jens Sørensens egentlige métier skinner igennem den udpenslede gengivelse af farvandene, som stolt betegnes Oost-See (Østersøen). Til benefice for prinsens godsadministration anføres på tysk herregårde, landsbyer, kirker, gårde, huse, „Particulair Häuser“ (ensomt beliggende huse) og møller. Vemmetofte var en kvæggård, og søer og vandhuller kaldes meget betegnende vandinger. Bemærk, at syd er opad (Foto: Det kgl. Bibliotek).

SEGLET PÅ SMUDSTITELSIDEN:

Sydfløjen af den kongelige bygmester J. C. Ernsts Vemmetofte pryder godsinspektør Bülow's embedssegel. Ernsts slotsbyggeri var en kulisse, der dækkede over slægtens Broks gamle borg fra senmiddelalderen, men en prægtig og overbevisende kulisse. Seglet sidder på et brev fra forvalter Eggert Friberg af 5. marts 1739. Det nystiftede kloster nød fri porto som sit privilegium, og en påskrift understreger, at brevet var klostrets tjeneste angående (Landsarkivet for Sjælland).

Borgen

Vemmetoftes entré i Danmarkshistorien

Krigshumør var Valdemar Atterdags normale sindstilstand, og det kongelige krigshumør er den tilfældige anledning til, at Vemmetofte for første gang træder frem på historiens scene. Det skete i Roskilde den 27. marts 1356, hvor Valdemar Atterdag forhandlede med sine mænd. Mellem statsagerne blev der tid til at gøre forretninger. Uden at grunden oplyses, købte kongen af en af sine mænd al hans gods i Hårlev mellem Vallø og Karise, tæt op ad Tryggevælde å. Skødet er bevaret på Rigsarkivet, og her præsenteres sælgeren fornemt som Jens Lauritsen „de Væmætoftæ“.¹

Det latinske udtryk antyder en højadelig status, og Jens Lauritsen af Vemmetofte, søn af drost Laurits Jensen, var virkelig en af rigets mægtigste mænd. Ved sit ægteskab med datteren af en anden af tidens magnater, Jens Ovesen, kom Jens Lauritsen i besiddelse af store godser på Sjælland, først og fremmest Vemmetofte, der åbenbart allerede i 1356 var et storgods. Det var i sin egenskab af Vemmetoftes herre, at han afstod godset i Hårlev til kongen.

Det var ganske normalt, at stormændene handlede og mageskiftede jorder indbyrdes eller med kronen, men den lille, uskyldigt udseende gods-transaktion i Roskilde tager sig nu på flere måder mistænkelig ud. Valdemar Atterdag førte en benhård godspolitik over for stormændene, der under holstenervældet i 1320'erne og 1330'erne havde forstået at tilrane sig dele af krongodset. Hårlev ligger kun ti km nord for Vemmetofte, og det var næppe helt frivilligt, at Jens Lauritsen afstod sit gods her til kongen.

Faktisk ved vi god besked med hans forhold til Valdemar Atterdag netop i 1356. Skødet i Roskilde er bevidnet af Jens Lauritsens broder, Peder. Begge brødre tilhørte eliten af Valdemar Atterdags rådgivere, men helt problemfrit var det åbenbart ikke at befinde sig i den energiske monarks nærhed. Sjællandske krønike, et førstehåndsvidne, beretter, at Valdemar Atterdag på vej til flere fyrstemøder i Nordtyskland indsatte et statholderskab til at styre Sjælland i sit fravær,² og heri indgik utvivlsomt de to brødre, Peder og Jens.

Valdemar Atterdag ville dog ikke være den, han var, hvis han ikke på falderebet havde pålagt sine mænd en række direktiver, ganske vist indtil videre af forholdsvis fredsommelig art. Statholderne fik ordre til at drage omsorg for de vandmøller, han netop havde ladet bygge, og påse, at de opstemmede vandløb, bekostelige stibord, volde, grave og damme ikke ødelagdes under vinterens storme og regnskyl. Her har Vemmetoftes ejer utvivlsomt fået travlt med at parere ordre, som Møllesøen ved Vemmetofte strand, nu

en vidtstrakt eng, demonstrerer. Utvivlsomt også det følgende år, da kongen dekretede, at der skulle gøres net til at fange ulve i.

I 1357 skærpedes tonen ellers mellem den krigeriske monark og hans mænd. Valdemar Atterdags mange fjender angreb ham fra flere sider, og som kommandant på kongens nyopførte fæstningsværk i Randers måtte Peder Lauritsen forsmædeligt overgive sig til de oprørske jyder, som jog ham på porten, meddeler krøniken. Herover blev kong Valdemar så fortørnet, at han beordrede både hr. Peder, hans broder og mange flere riddere og herremænd lagt i lænker. Om brødrene og to andre hører vi, at deres godser blev inddraget „og underlagt andres opsyn“. Her fik Vemmetofte altså fornøjelsen at være konfiskeret af myndighederne.

Efter nogle år må den kongelige unåde dog have fortaget sig. Valdemar Atterdag havde travlt, Skånes generobring forestod, derpå et erobringstogt til Gotland og andre ærgerrige planer. I hvert fald finder vi atter Peder og Jens Lauritsen forligt med kongen og tilbage i forreste række. Uden at vi nøjere kan følge forløbet, er det i denne situation, at Jens Lauritsens arving, hans eneste barn, datteren Kirsten, blev bortgiftet til den jyske stormand, Jens Andersen til Estrup (det senere Gammel Estrup på Djursland), og dermed indledes næsten 300 års tæt samliv mellem de to storgodser, det jyske Estrup og det sjællandske Vemmetofte.³

Jens Andersen af slægten Brok var som sin svigerfader en af Valdemar Atterdags fremtrædende mænd og kæmpede endda med ulige større held på slagmarken, hvor han opnåede at blive slået til ridder. Middelalderens ridderslag var virkelig alvor. Sjællandske krønike skildrer indgående, hvorledes Valdemar slog sine mænd til riddere i fjendens påsyn, umiddelbart før de to hære tørnede sammen. I dette martialske miljø har Jens Andersen glimret. Under endnu et jysk oprør i 1368, ti år efter svigerfaderens ydmygende fængsling, forsvarede han med held Bygholm ved Horsens, dengang en af Danmarks hovedfæstninger. Også under dronning Margrethe optræder han i forreste række. I det berømte Kalmarunionsbrev fra 1397 står Jens Andersens navn først af de verdslige stormænd fra hele Norden.

Jens Andersens ejertid betegner indledningen af slægten Broks æra på Vemmetofte, der varede indtil tiptiptipoldebarnet Eske Broks død 1625. Vi så, at Vemmetofte fra første færd optræder som et fuldt færdigt storgods, som derpå faldt i Brokkernes turban i løbet af Valdemar Atterdags og Margrethe I's regeringstid. Selvfølgelig har Vemmetofte haft en historie inden. Navnet vidner ubestrideligt om en fortid som jernalderlandsby. Mere ved vi i grunden ikke, men alligevel drister vi os efter denne ouverture og inden 1. akt om Vemmetofte under slægten Brok til at indskyde et lille intermezzo for nu ikke helt at forbigå stedets oprindelse.

Landsbyen

Navnløse bønder havde i mange århundreder dyrket Vemmetoftes jorder, før vi lærer landsbyen at kende. Navnløse dog med en enkelt, finurlig undtagelse. Vemmetofte ligger langt fra alfarvej. I oldtiden har man nok mest heftet sig ved, at landsbyen lå østligst i Fakse herred tæt op ad Kildeåen, der danner grænsen til Stevns. Stedet er formentlig blevet taget under dyrkning sent og har længe ligget hen som en skovrig kystegn. Vemmetoftes „hovedstad“, Spjellerup, hvor i den kristne tid sognekirken opførtes, må i sig selv som en torp være anlagt af udflyttere fra en moderby. Det kunne være Fakse, herredets gamle centrum, eller det nærmere Alslev.

Toften er den grund, en gård opførtes på. Teknisk udtrykt en landbrugsbedrifts grundelement. Toften var umådelig vigtig i middelalderens stærkt regulerede landsbyer. Ved at rebe kendte man nøje arealet. Toften var den private, indhegnede grund, der hørte til hver gård, og gårdens andel i landsbyens agre blev bestemt af toftens areal. „Toft er agers moder“, som det poetisk udtryktes i landskabslovene fra 11-1200-tallet. Hertil kom, at toften rummede livsvigtige funktioner såsom kálhave og indhegninger til kalve, høns og gæs. Byggeskikken i middelalderen var højst lemfældig. Man rev ned og byggede op, som det nu passede. Det forklarer, at man heftede sig ved toften som gårdens stabile element.

Vemmetofte rummer et flertal ligesom de fleste andre toftlandsbyer. Nogle har navn efter terrænet såsom Vedtofte, tofterne i skoven, eller det noksom bekendte Gentoft, hvor Gen er søens oldnordiske navn Giarn. Vemmetofte tilhører derimod den store gruppe, der har navn efter en person, en virkelig, historisk skikkelse. Vemme, Væmi eller Væmund er udbredte mandsnavne i oldtidens Danmark. Lad os kalde ham Vermund ligesom sagnkongen i Saxos krønike.

Det eneste sikre, vi ved om Vermund, er den enkle, lille konstatering, at han kom til at lægge navn til landsbyen Vemmetofte. Han må have været en markant skikkelse, måske en storbonde, der førte an, da landsbyen anlagdes. I hvert fald medførte hans indsats, at stedet i omtale kom til at hedde Vermunds tofter. De gårde, hvor Vermund holdt til, huserede eller herskede. Desuden kan vi konstatere, at navnet overlevede Vermunds egen tid længe nok til, at det hang fast og forblev landsbyens navn på et tidspunkt, hvor ethvert minde om ham var udslettet.

Faktisk hang navnet så godt fast, at det aldrig har været antastet. Mange herregårde, der voksede sig store på en landsbys bekostning, heftede et prætentivt -gård, -lund eller -holm på det oprindelige landsbynavn, eller en højadelig herremand gav sit gods en helt ny, prangende betegnelse. En af Vemmetoftes naboer, landsbyen Totterup på den anden side af Fakse å, kom



Gårdene i landsbyen Smerup på Stevns tilhørte allerede i middelalderen Vemmetofte, men først i 1731 lykkedes det prinsesse Sofie Hedvig ved et mageskifte med Christian VI at erhverve kirken. Da klosterpræsten Christian Brasch i 1859 udgav 1. bind af sit store værk om Vemmetofte klostrets historie, fik han dets bygmester, Theodor Zeltner, til at tegne dette nydelige prospekt og anbragte demonstrativt Smerup kirke som værkets frontispice. Meget anskueligt har Zeltner fanget præsten, pastor Braschs kollega, der just kommer agende fra præstegården. Det, som tiltrak Brasch ved sceneriet, var dog snarest de fem middelalderlige, pittoreske mandshoveder i kirketårnets blændinger. To andre hoveder ses over skibets vinduer. Lignende hoveder sidder på St. Heddinge, Lyderslev og Højerup kirker, øjensynligt et stevnsk særpræg. Brasch mente, at hovederne forestillede

den magtfulde Roskildebispe, Peder Jensen Lodehats, våben, der netop er et skægget mandshoved, men hovederne kan vel også blot ses som udslag af de stevnske murermestres fantasi. Se, hvad vi kan! Det idylliske sceneri kunne sagtens gøre det ud for Smerup i middelalderen. Dog noterer vi en enkelt, afgørende forandring. Vindmøllen i baggrunden i nabolandsbyen Spjellerup er af nyere dato. Vemmetofte ejede i middelalderen Strandmøllen og Vivede mølle, der begge var vandmøller. Spjellerup mølle nævnes første gang i skiftet efter Eske Brøk 1626. Den blev i 1862 – få år efter, at Zeltner havde tegnet sit prospekt – solgt som arvefæste til møller Weber, der hidtil havde haft den i forpagtning af klostret. Mellem Smerup og Spjellerup løber usynligt Stevns å, således at tegningen også sender en hilsen til klostret, der ligesom Spjellerup ligger i Fakse herred.

som herregård til at hedde først Totterupholm, siden Rosenlund og endelig Rosendal, mens Vemmetofte forblev Vemmetofte.

End ikke som kongeligt slot ændredes navnet. Dronning Charlotte Amalie, der købte Vemmetofte i 1694, har ellers lagt navn til flere Dronninggård'er og Dronninglund'er. Charlotte Amalie var en tysk prinsesse og talte næppe dansk, selv om Kingo i et hyldestdigt energisk påstod det modsatte. Hun udtrykte sig i hvert fald udelukkende på tysk eller fransk. Det kan vel ses som en lille cadeau til de danske omgivelser, at Vemmetofte fik lov at beholde sit navn.

Det lader sig ikke nægte, at Vemmetofte under Charlotte Amalies børn, prins Karl og prinsesse Sofie Hedvig, fik et stærkt tysk præg. De første klosterjomfruer, da det højadelige jomfrukloster stiftedes i 1735 efter prinsessens død, var alle tyske. Det førte til det eneste, ret uskyldige attentat på navnet. I denne periode omtales stedet af klostrets egne indvånere altid som Wemmetofte, der åbenbart lå tysk sprogbrug snublende nær. Wemmetofte vibrerer i nogle generationer, men uden at fortrænge den danske form, som snart efter atter bliver enerådende.

Uden synlige mindstene må man sige, at Vermund virkelig fik sat sig spor. Hans efterkommere vedblev at bo i Vemmetofte helt frem til vor tid, hvor man med lidt god vilje stadig kan fornemme landsbyen i godsets veje, der oprindeligt førte ud til dens agre og fællede. Dog skete uundgåeligt et par sporskifter undervejs. Mest indgribende i 1696, da Charlotte Amalie med sine gode forbindelser til den enevældige monark, hendes gemal, fik nedlagt Vemmetofte landsby, der indtil da havde hævdet sig jævnsides gøgeungen, storgården, der var vokset til herresæde og slot. Charlotte Amalie, der som ung kronprinsesse havde udgydt tårer, da hun besøgte den indespærrede Leonora Christine i Blåtårn, var dog absolut ikke den brutale jorddrot. Bønderne fik lov at blive boende på deres gårde, der blev til huse i stedet.

Vermunds ukendte efterslægt fulgte tidens trend, da vi når op i 12-1300-tallet. En efter en valgte et stort flertal af bønderne at begive sig under en stormands vinger. Skattetænkning, vil vi sige i dag. Usikkerheden under den svage statsmagt i borgerkrigsårene efter 1241 kan også have spillet ind. Som fæstere blev bønderne formelt skattefrie, om end myndighederne, efter at have sundet sig, snart fandt på andre udveje til at håndtere skatteskruen. Skattefriheden modsvarede desuden af landgilden, men den ansås åbenbart ikke for så tyngende som skatten.

Vi mødte stormanden Jens Lauritsen som Vemmetoftes ejer i 1356 og ved, at han arvede godset efter sin svigerfader, Jens Ovesen, der var fremtrædende i 1320'erne. På dette tidspunkt må der i Vemmetofte have ligget en større gård, hvor stormanden residerede, oprindelsen til den senere herregård og det nuværende slot. I 1720 blev der gravet en ny brønd på Vemmetoftes gårdsplads. Her stødte man to meter nede på et lag af vældige kampeste, der stak så dybt, at de fyldte hele gårdspladsen, da man ved hjælp af